

Yusuf Has Hâcib ve Kutadgu Bilig

Karahanlı ve İslâm devri Türk edebiyatının ilk büyük eseri olan Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib tarafından Balasagun'da yazılmaya başlanmış, 1069-1070'te Kâşgar'da tamamlanmış ve Doğu Karahanlı hükümdarı Tavgaç Ulug Buğra Kara Han Ebû Ali Hasan bin Arslan'a takdim edilmiştir.

Yusuf, Balasagun'un asil bir ailesine mensup olup 1019 yılı civarında doğmuştur. İyi tahsil görmüş, arapçayı ve farsçayı öğrenmiş, bu dillerin edebiyatlarına, zamanının ilim ve hünelerine vâkıf olmuştur. Balasagun'da değerini gösterme fırsatını bulamayan Yusuf, elli yaşını geçince Kâşgar'a gelmiş, hükümdara sunduğu ve huzurunda okuduğu Kutadgu Bilig sayesinde "ulus has hâciblik" (başmâbeyincilik) makamına getirilmiştir. Bundan sonraki ömrünü devlet hizmetinde geçiren Yusuf Has Hâcib uzun bir ömür sürdükten sonra vefat etmiştir. Akıllı; ilim, fazilet ve takva sahibi bir zat olduğu için halk içinde çok itibar ve hürmet görmüştür.

Kutadgu Bilig, mesnevi tarzında kaleme alınmış 6645 beyitlik bir siyasetnamedir. Yusuf Has Hâcib'e ait olmayan bir mensur ve 77 beyitlik bir

de manzum mukaddimede Yusuf ve Kutadgu Bilig hakkında kısaca bilgi verilir. Eser, bütün klâsik şark eserleri gibi Tanrı'ya hamd, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlar. Baharın güzelliklerini tasvir ile esere devam eden şair, ustalıkla bir şekilde bahar tasvirinden hükümdarın medhine geçer. Yusuf kitabın adı ve mânâsı hakkında bilgi verdikten sonra "bilgi, dil ve iyilik" konularında durur. Bunlar bir nevi mukaddimedir. Asıl hikâye bundan sonra başlar. Yusuf Has Hâcib hikâyesini, dört kavramı temsil eden dört şahsın karşılıklı konuşmaları üzerine kurmuştur. Hükümdar Kün Togdı "adalet", vezir Ay Toldı "baht", vezirin oğlu Ögdolmuş "akıl", vezirin kardeşi Odgurmuş "akıbet" kavramlarını temsil etmektedir. Bu bakımdan eserin yapısı son derece dikkat çekicidir. Esas yapı, manzum hikâye şeklinde olmakla beraber şahısların karşılıklı konuşmaları esere tiyatro havası katmaktadır. Kutadgu Bilig'in ilmî neşrini ve tercümesini yapan Reşid Rahmeti Arat bu konuda şöyle diyor: "Eser, şâirin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah

edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleri ile süslenmiş olan sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslûp ve mimarî içine yerleştirilmiştir ki, bu malzemeye başka ne gibi bir şekil verebileceğini düşünmek bile güçtür" (KB I, s. XXVI). Ayrıca şahısların belli kavramları temsil etmesi ile Kutadgu Bilig " allegorik" bir eser olmaktadır. Bütün bu hususiyetlerine göre Kutadgu Bilig, yarı hikâye, yarı tiyatro tarzında kurulmuş allegorik, manzum bir mesnevidir.

Kutadgu Bilig'de işlenen esas tem "ideal insan"dır. Yusuf Has Hâcib, kendi devrindeki ideal bir insanda bulunması gereken vasıflar üzerinde durur. Bu insan bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş bir insandır. Allah'a sıkı sıkıya bağlı, takva sahibi bir mü'mindir. Zamanının bütün ilim ve hünelerini öğrenmiş bir âlim ve hakimdir. Bütün alfabeleri ve dilleri bildiği gibi şiir, belagat, hesap, hendese, tıp, hey'et vb. hünere sahiptir. Adaletten ve doğruluktan şaşmaz; ağır başlı ve alçak gönüllüdür. Hırsızlık yapmaz, yalan söylemez, içki içmez, dedikodu etmez. Son derece cömert ve iyilikseverdir. Etrafındaki insanlara merhametli ve insafı davranır. Âdet ve an'anelere, görgü kurallarına uygun hareket eder. Yusuf Has Hâcib, bu ideal insan tipini mücerret olarak ortaya koymaz; onu cemiyet içine yerleştirerek fertlerin diğer fertlerle ve devletle olan münasebetlerini inceler. Böylece Kutadgu Bilig, hem sosyoloji, hem de siyaset ilmi ile ilgili bir eser haline gelir. Bundan dolayı kelime kelime "mes'ut olma bilgisi" mânâsına gelen "Kutadgu Bilig", terim olarak "siyasetname" mânâsını kazanmıştır. Mensur ve manzum mukaddimede Kutadgu Bilig için Çinlilerin "Edebü'l-Mülûk", Maçinlilerin "Âyini'l-Memleke", Maşrıklıların "Zînetü'l-Ümerâ", İranlıların "Şâhnâme-i Türkî" veya "Pendnâme-i Mülûk", Turanlıların ise "Kutadgu Bilig" dediklerinin kaydedilmesi, bu ismin terim olarak "siyasetname" mânâsını kazandığını gösterir. Eserde, cemiyetteki muhtelif tabakalar ve meslek mensuplarının sahip olması gereken vasıflar, uymaları gereken hal ve hareket tarzları teferruatlı bir şekilde anlatılır. Hükümdarın, vezirlerin, beylerin, ordu kumandanlarının, elçilerin, saray yazıcılarının, hazinedarların, saray aşçı basırlarının, içkici basırlarının ve hizmetkârlarının vasıfları ve nasıl hareket edecekleri tek tek sayılır. Hizmetkârların hem beyler üzerindeki hakları, hem de beylere nasıl hizmet etmeleri gerektiği anlatılır. Buna karşılık beylerin de hizmetkâr ve askerlere nasıl davranmaları gerektiği gösterilir. Halk, peygamber soyundan kimseler, âlimler, hekimler, efsuncular, rüya tâbircileri, münecimler,

şâirler, çiftçiler, tacirler, hayvan yetiştiricileri, esnaf ve zanaatkarlar ve fakirlere karşı nasıl hareket etmek lâzım geldiği anlatılır. Aile içi münasebetleri, zevcenin sahip olması gereken vasıflar, ve çocukların eğitimleri üzerinde durulur.

Kutadgu Bilig'deki siyâsî, hukukî, içtimaî ve ahlâkî fikirler bir yandan eski Türk devlet anlayışına, bir yandan Hint-İrani ve İslâm geleneğine bağlıdır. Türk boylarının örfî hukuk uygulamalarının büyük Türk hükümdarları tarafından düzenlenmesiyle meydana getirilen "törü" (töre) ve Tanrı tarafından Türk hükümdarlarına bahşedilen "kut" (baht, devlet ve talih); Türk devletinin ve hâkimiyet anlayışının temelini teşkil eder. Hem Orhun âbidelerinde, hem de Kutadgu Bilig'de törenin ve kutun ehemmiyeti açıkça ve ısrarla belirtilmiştir. Bu devlet ve hukuk anlayışında "törü"nü doğru tatbik edilmesi de "adâlef'i temin eder. Yusuf Has Hâcib, hükümdar Kün Togdı'ya "Koni töre=doğru töre" yani "adalet"i, vezir Ay Toldı'ya ise "kuf'u temsil ettirmekle bu iki kavramı eserinin temel unsurları olarak almıştır. Eserin üçüncü şahsı Ögdülmiş'in "ukuş"u yani akli temsil etmesi de Orhun bengü taşlarının ana unsurlarından "hükümdar ve beylerin bilge olması" fikriyle paralellik içindedir. "Akıbef'i temsil eden Ogdurmuş ise daha çok İslâmî geleneği aksettirir. Yusuf Has Hâcib'in eski Türk siyaset ve devlet geleneğine bağlılığı, Türk devlet adamlarının ve hükümdarlarının sözlerine sık sık atıfta bulunmasıyla da sabittir, "ila begi, il kend begi, ulg kend begi, öge buyruki, ötüken begi, Türk buyruki, Türk hanı, uç ordu hanı, yağma begi" gibi unvanlarıyla zikredilen eski Türk bey ve hanlarından sık sık vecizeler aktarıldığı gibi Türk ata sözleri ve halk şiirlerinden parçalar da örnek olarak verilir. Bilhassa Kutadgu Bilig'e dayanarak Karahanlı devlet anlayışı ve teşkilatını inceleyen Reşat Genç; Yusuf Has Hâcib'in ve Karahanlıların, Hunlardan beri süregelen Türk devlet ve siyaset anlayışını ve geleneklerini büyük ölçüde devam ettirdiklerini ortaya koymuştur. İşte Yusuf Has Hâcib, bu millî temel ile Türklerin yeni girdiği İslâm medeniyetinin unsurlarını ustalıkla mecederek daha o zaman Türk-İslâm terkiibini kurmuş oluyordu. Pek tabiidir ki İslâm medeniyeti, 7. asırdan 11. asra kadar yani dört buçuk asırlık bir birikimin neticesi olarak Yusuf Has Hâcib'e akseder. Bu birikim içinde bilhassa, hem devirce, hem de coğrafi mekân itibarıyla Yusuf'a yakın olan İbni Sînâ ve Fârâbî'nin önemli yer tuttuklarını belirtmek lâzımdır. Kutadgu Bilig'i siyâsî, hukukî, içtimaî ve ahlâkî yönünden inceleyen Türk ve Batılı âlimler- ondaki Fârâbî v. İbni Sînâ tesirlerini ve bu filozoflar vasıtasıyla

gelen Eflâton ve Aristo izlerini göstermeye çalışmışlardır. Türk bilgini Halil İncalcık, bilhassa Türk ve Hint-İran geleneklerinin tesiri üzerinde vukufu durur. Ona göre Hint tesiri bir yandan Sâsânî-İran-İslâm yoluyla, bir yandan da Burkanlı Uygurlar yoluyla girmiştir. Fakat bütün bu tesirleri fazla mübalaâğa etmemek, millî özün Kutadgu Bilig'de çok sağlam bir temel olarak yer aldığını asla unutmamak, yabancı tesir zannedilen pek çok unsurun aslında insanlığın ortak değerleri olduğunu daima hatırdâ tutmak gerekir.

Kutadgu Bilig'in nazım şekli mesnevi, vezni aruzun "feûlün feûlün feûlün feûl" kalıbıdır. Eserin sonuna Yusuf Has Hâcib tarafından eklenmiş bulunan üç ekten sonuncusunda aynı kalıp, ilk ikisinde ise "4 Feûlün" kalıbı kullanılmıştır. Bu ekler nazım şekli bakımından da asıl eserden ayrılır. Üçü de gazel tarzında kafiyelenmiştir. Yusuf Has Hâcib'in aruzu ustalıklı kullandığı söylenemez. Eserde aruz hatalarına, bilhassa imâleye çok sık rastlanır. Şâirin vezni tutturmak için lüzumsuz doldurma kelimelere de başvurduğu olur. Ancak Yusuf Has Hâcib'in bir sanat eseri meydana getirmekten çok didaktik bir siyâsetnâme yazmak gayesi güttüğü unutulmamalıdır. Altıbin beyti aşan büyük bir eserde çok üstün şiir vasıfları aramak doğru değildir. Nitekim sonraki asırlarda da mesnevi tarzındaki uzun şiirlerde bu tip kusurlar hemen her zaman bulunmuştur. Kutadgu Bilig'de aruz vezni kullanılmakla beraber çok defa hecenin 6+5'lik ölçüsüne uyulduğu da görülür. 6+5'lik hece ahengi Kutadgu Bilig'de o kadar sık görülür ve o kadar bariz bir şekilde kulağa çarpar ki bu, araştırmacıları uzun süre eserin vezni konusunda tereddüde düşürmüştür.

Nazım şekli ve vezni bakımından Şehname geleneğine bağlı olan Kutadgu Bilig kafiyeye bakımından halk şiiri geleneğine uyar. Halk şiirinde olduğu gibi Kutadgu Bilig'de de ekseriyetle yarım kafiyeye kullanılır. Hatta bazen, yine halk şiirinde görüldüğü gibi, birbirinin aynı olmayan, fakat telâffuz yerleri yakın bulunan seslerle de kafiyeye yapılır. Çok seyrek de olsa cinaslı kafiyeye de rastlanır. Redif, hemen göze çarpmayacak kadar azdır. Kafiyeye bakımından Kutadgu Bilig'in bir özelliği de Uygur şiirinde görülen mısra başı kafiyesini (Altay alliterasyonu) yer yer devam ettirmesidir, k, b, t gibi seslerin mısra başlarında bazen birkaç beyit hiç değişmeden devam ettiği görülür.

Kutadgu Bilig'deki 173 dörtlük de halk şiiri geleneğine aittir. Yusuf Has Hâcib ekseriyetle "dinle bak, şâir ne demiş" veya "şâir de buna benzer bir söz söylemiş" mealindeki bir ikaz ile konuyla ilgili bir dörtlük verir, "a a x a" şeklinde kafiyelenmiş olan bu dörtlükler, konu ve edâ

bakımından bugünkü mânilere benzemese de, kafiye düzeni bakımından mâni tarzının ilk örnekleri sayılması gerekir. Hele şu dörtlük edâ bakımından da tam bir mâni karakteri göstermektedir.

Kelin kız sevinci küden tünleri
Kür alp er küvençi çerig künleri
Küvez alp sekirtip çerig sürse bat
Laçın kuş kovar teg töker kanları (2381)

**Gelin kız sevinci, zıfâf gecesi;
Alpların övüncü, savaş günleri;
Alplar seğirtip ordu sürer hızla,
Şahin, kuş kovarca dökerler kanları.**

Dîvânü Lûgati't-Türk'teki dörtlüklerin koşma tarzında kafiyelenmelerine karşılık Kutadgu Bilig'dekilerin mâni tarzında kafiyelenmeleri ilgi çekicidir. Demek ki, Türk halk şiirinin daha ilk örneklerinde hem koşma tarzı, hem de mâni tarzı kullanılıyordu.

Kutadgu Bilig'de tahkiye, hikmet ve mükâleme üslûbu hâkimdir. Ögdülmiş'in Odgurmış'a gittiğini anlatan şu beyitler tahkiye üslûbunun en sâde örnekleridir:

Ederledi terkin atımı tutup
Kadaşı tapa bardı evdin turup (3289)

**Hemen tutup atımı eyerledi,
Evden çıkıp kardeşine yöneldi.**

Yakm tegdi erse kadaşka barıp
Atından kodı tüşti tegdi yorıp

**Kardeşine varıp gelince yakma,
Atından indi, yürüyüp vardı eve.**

Tegip akru elgin tokıdı kapug
Turup çıktı odgurmış ıdı tapug

**Yavaşça gelip eliyle kapıyı çaldı,
Odgurmış ibadeti bırakıp kapıya çıktı.**

Kapug açtı çıktı kadaşın körüp
Kuçuştı esenleşti yüz köz öpüp

**Kapıyı açtı, kardeşini görüp çıktı,
Yüz göz öpüp, kucaklaştılar, hal hatır sordular**

Elig aldı eve kigürdi bata Orun
birdi öldürdü elgin tuta

**Hemen elinden tutup eve soktu,
Yer gösterdi, elini tutup oturttu.**

Şu beyitlerde ise hikmet üslûbunun örneklerini görmekteyiz:

Köngül tüz, özüng tüz bayatka tapın
Budunka törü kıl bağırsaklıkım (5471)

**Gönlün düz, özün temiz, Tann'ya tapın,
Halka şefkatli merhametli davran.**

Havangnı ukuş birle basgıl utup
Bu nef sing bilig birle yençgil tutup

**Hevesine akıl ile hakim ol,
Nefsini bilgi ile tutup bastır.**
Negü tir eşitgil bilig birgüçi
Bilig birle nefsig havag basguçı

**Ne der işit bilgi verici, Bilgiyle
nef s ü havayı bastına.**

Et öz tüz tilese hava boynı sı
Hava ölse könlür et öz eğrisi
Katıgılan havaâka bulun bolmagıl
Havânefs ikigün bu din ogrısı

**Vüçudu düz dilersen hevesin boynunu kır,
Heves ölünce vücudun eğrisi düzelir
Gayret et, hevese esir olma,
Heves ile nefis din hırsızdır.**

Hükümdarla Ögdülmiş'in konuştuğu şu beyitlerde de mükâleme üslûbu dikkati çeker.

İlig aydı uktum eşittim muni
Takı bir sözümler bar ayu bir anı (2880)

**Han dedi, anladım işittim bunu, Bir
sorum daha var, deyiver onu.**

Manga aygıl emdi idişçi başı
Negüteğ gerek kılsa içgü işi

**Bana söyle şimdi, içkici başı
İçkişini nasıl düzenlemeli?**

İnansa angar beg ne köngli bütüp
Ahp içşe içgü anı çin tutup

**Beyler ona gönülden güvensin,
Ahp içkiyi inanarak içsin.**

Yanut birdi Ögdülmiş aydı ilig
Mungar ma idi ked yetürsü bilig

**Ögdülmiş cevap verdi, dedi hânım
Bunu da iyice bilmeniz lâzım**

Yukarıda örneklerini verdiğimiz üç anlatım tarzı da Kutadgu Bilig'in yapısı ve konusu ile yakından ilgilidir. Tahkiye üslûbu, eserin manzum hikâyeye yapısının; mükâleme üslûbu, teatral yapının, hikmet üslûbu, eserin didaktik bir siyâsetnâme oluşunun tabii neticesidir.

Kutadgu Bilig'de bu üç anlatım tarzı yanında tasvir üslûbuna da zaman zaman yer verilir. Şâirin sanatkâr tarafı da bilhassa tasvirlerde ortaya çıkar. Mesnevî'nin başında bir nevi "bahâriyye" bölümü teşkil eden ve metinler arasına da aldığımız bahar tasviri ile ilgili kısım, Türk pastoral şiirinin en güzel örnekleri arasında yer almaya lâyıktır. Bahar yelinin esmesiyle beyaz karlar erimiş, dünya cennet gibi güzelleşmeye başlamıştır. Kurumuş ağaçlar yemyeşil donanmış, sarı, pembe, mor, kırmızı çiçeklerle bezenmiştir. Sanki Çin'den gelen kervanlar yeşil ipekten kumaşlarla kara toprağı örtmüşlerdir. Ovalar, kırlar, vadiler, dağlar ve yamaçlar al yeşil elbiselerini giymiş gibidirler. Bin bir çeşit çiçek âdeta gülümseyen yüzler gibi açılmıştır. Sabâ yeli onların kokusunu her tarafa yaymış, yer yüzü miskü amber kokusuyla dolmuştur. İşte bu koku ve renk cümbüşü içinde kuşların ötüşlerini, bir konup bir kalkışlarını anlatan şu beyitlerde kuş seslerini duyar gibi oluruz.

Kaz ördek kuğu kıl kalığı tudı Kakılayu
kaynar yokarı kodı (72)

**Kaz ördek kuğu... Doldurdular göğü,
Bağrışıp kaynaşırılar yukarı aşağı.**

Kayusı kopar kör kayusı konar
Kayusı çapar kör kayu suv içer.

**Kimisi kalkar bak, kimisi konar,
Kimisi yüzer, kimisi su içer.**

Kökiş turna kökte ünün yangkular
Tizilmiş titir teg uçar yilkürer

**Kökiş turna gökte öter bağrışır,
Dizilmiş katarca uçar çırpır.**

Ular kuş ünün tüzdi ünder işin
Silig kız okır teg köngül birmişin

**Keklik, sesini düzdü, sesler eşini,
Sanki güzel kız çağırır sevdiğini.**

Dünyayı işveli bir kadına benzeten şu beyitlerde tasvir üslûbunun ve teşhis sanatının dikkate değer örneklerini görüyoruz.

Bu irsel yayığ kılkı kurtga ajun
Kılmçı kız ol korse yaşı uzun (399)

**Bu cadı dünya vefasız ve döneç,
Edası kız gibidir, yaşı ise büyük.**

Ara kılkı kız teg kılmçı silig
Sevitür sunup tutsa birmez elig

**Bazen kız edalı, güzel tavırlı, .
Sevdirir kendini, vermez elini.**

Seviglini sevmez keyik teg kaçır
Kaçıklıka yapçur adakm kuçar

**Seveni sevmez, geyik gibi kaçır,
Kaçana yapışır, ayağından tutar.**

Ara körse yügrür bezenip udu
Arakörmedük teg kılur yir kodu

**Bir bakarsın, süslenip ardından koşar, Bir
bakarsın, görmezden gelip yere bakar.**

Ara korse evrer yana terk yüzün
Avaglar nece tutsa birmez özin

**Bir bakarsın, yine döndürür yüzünü,
Tutmak istersen nazlanır- vermez özünü.**

Öküş beg karıttı karıamaz özi
Telim beg keçürdi kesilmez sözi

**Çok beyi kocalttı, kocamaz özü,
Çok beyi göçürttü, kesilmez sözü.**

Kutadgu Bilig'de güneşin batışı ve doğuşu ile ilgili tasvirler de son derece canlıdır. Bu tasvirlerde umumiyetle teşbih san'atına başvurulur ve yeryüzü çeşitli insan tiplerine benzetilir. Şu beyitlerde güneşin batması ve yeryüzünün kararması birkaç küçük benzetme ile çok çarpıcı bir şekilde anlatılmaktadır.

Yaşık yirke indi yüzün kızledi
Kararıp tuman tozdı dünya tudı (5028)

**Güneş yere indi, yüzünü gizledi,
Kara bir duman dünyayı kapladı.**

Ajun tul tonın kedti kaşın tügüp
Kalık yek yüzü teg karardı ongup

**Dünya kaşını çatıp dul libasını giydi,
Gök, şeytan yüzü gibi solup karardı.**

Kamug teprenür tındı yumdı közi
Çogı ün kesildi tirigler sözi

**Bütün canlılar sustu, gözler yumuldu,
Sesler ve gürültüler hepsi kesildi.**

Şu beyitlerde gecenin karanlığı ve sessizliği ile Oğgurmış'ı ölüm döşeğinde bırakan Ögdülmiş'in ruh hali iç içe tasvir edilmektedir:

Yaşığ yirke indi yüzün kızledi Kalık
kar şu keldi izin izledi (6211)

**Güneş yere indi, yüzünü gizledi,
Gökyüzü karşı gelip onu izledi.**

Töşek kaldı yattı usı kelmedi
Sakinç kadgu birle közin yummadı

**Ögdülmiş döşek istedi, uykusu gelmedi,
Keder ve kaygısından gözünü yummadı.**

Kopup çıktı ilke yuvuldu yaşı
Ajun mengzi boldı habeş kırtışı

**Kalkıp dışarı çıktı, gözden yaş yuvarlandı,
Dünyanın benzi Habeş yüzüne döndü.**

Yana yandı evke töşekke kirip
Yatıp bardı bir az sakmçın serip

**Yine eve döndü, yatağa girdi,
Kederini bastırıp biraz yattı.**

Yüzün kızledi yirke rûmî kıızı
Ajun mengzi boldı bu zengî yüzü

**Yüzünü gizledi Rûmî kıızı,
Zenci yüzüne döndü dünyanın yüzü**

Usı kelmedi turdı baktı yana Kör
Ülker savulmuş uçukmuş tüne

Uykusu gelmedi, kalkıp baktı yine,
Ülker kaymış, sonuna gelmiş gece.

Közin kökke tikti baka turdı kiç
Kara tün tünerdi yarumadı hiç

**Gözünü göğe dikti, uzun uzun baktı,
Gece karardı, hiç aydınlanmadı.**

Gecenin zenci ve Habeş yüzüne, bazen de şeytan yüzüne benzetilmesine karşılık, sabah güneşi ile aydınlanan dünya melek yüzüne ve kuğu rengine benzetilir. Güneşin doğması, gülümseyen bir kızın dişlerini göstermesi gibidir.

Togardm yaşık baş kötürdi örü
Kuğu kırtışı boldı dünya tolu (5449)

**Doğudan güneş başını kaldırdı,
Dünyayı kuğu rengi doldurdu.**

Firişte yüzi teg yarudı ajun
Kalık boldı kâfur saçar teg yüzün (5451)

**Melek yüzü gibi parladı dünya,
Kâfur serpilmişe döndü sema.**

Yaşık koptu yirdin kötürdi başın
Yaruk yüz küler teg yirişti tisin (3953)

**Güneş yükselip kaldırdı başını,
Güzel yüz, güler gibi gösterdi dişini.**

Yusuf Has Hâcib'in eserine hakim olan bu üslup özellikleri yanında o zamanki ortak Türk ifade tarzını gösteren üslup özellikleri de vardır. Kutadgu Bilig'de bazen Orhun bengu taşlardaki ifade tarzını aynen buluruz. Meselâ Orhun bengu taşlardaki "yir sub" kavramı Kutadgu Bilig'de de aynen geçer (2278, 3439, 5781). Yine Orhun âbidelerindeki "kök tengri-yagız yir", Kudatgu Bilig'de "yağız yir-yaşıl kök" (3, 44, 1800) olarak geçmektedir. Kelimelerdeki küçük değişikliğe rağmen mânâda bir değişme olmamıştır. "Kök tengri" ile "yaşıl kök" aynı mânâdadır ve "mavi gök" demektir. Aradan geçen 337 sene Türk'ün "mavi gök-kara yer" kavramında bir değişiklik meydana getirmemiştir. Hele:

Bayat birmişin halk tıdumaz küçün
Yağız yir yaşıl kök tirilse öcün (1800)

**Tanrının verdiği halk alamaz zorla
Kara yer, mavi gök derilse de öçle.**

ifadesi, Orhun bengu taşlardaki "üze tengri basmasar, asra yir telinmeser" (D 22) söyleşiyle ne kadar benzerlik içindedir. Bilge Kağan, Köl Tigin bengu taşında Türk milletine şöyle sesleniyor: Üze tengri basmasar -Üstte gök basmasa, asra yir telinmeser -altta yer dilinmese, Türk budun- ilingin törüngin kim artatu udaçı erti -Türk milleti; ilini töreni kim bozabilecekti?

337 yıl sonra Yusuf Has Hâcib, Türk milletine şöyle hitap ediyor:

Bu kök turgüki ol könilik törü
Törü artasa kök turumaz örü (3463)

**Şu göğün direğidir doğru töre,
Töre bozursa gök duramaz ayakta.**

Köl Tigin yiğitlerinin "kanı su gibi akar, kemiği dağ gibi yatar". Yusuf Has Hâcib devrinde ise Türk yiğitleri "sevüg can yuluğlap yatur tag tayan" (2281) -Aziz canlarım feda edip dağlar kayalar gibi yatarlar.

Eski Türk metinlerinin hepsinde de Türk kahramanları yırtıcı hayvanlara benzer. Uygur yazılı destanda Oğuz Kağan şöyle tasvir edilir: Adakı ud adakı teg -Ayağı öküz ayağı gibi, billeri böri billeri teg -beli kurt beli gibi, yağrı kiş yağrı teg -omuzu samur omuzu gibi, kögüzü adug kögüzü teg erdi -göğsü ayı göğsü gibi idi (12-14). İltiş Kağan'm etrafında toplanan yiğitler de böri teg ermiş -kurt gibi imişler. Yusuf Has Hâcib'in kahramanı da böyle olmalıdır:

Kerek sü başmga bu bir kaç kılık Yağıka
yüz ursa bu tüzse yorık (2309)

**Şu vasıflar olmalı kumandanda,
Sefere çıkanda, ordu düzende.**

Yağıda kör arslan yüreki kerek
Karıştukta esri bileki kerek

**Savaşta olmalı arslan yüreği,
Döğüşünce gerek kaplan bileği.**

Tonguz teg titimlig böri teg küçi
Adıglayu azgır kutuz teg öçi

**Domuz gibi inatçı, kurt gibi güçlü,
Ayı gibi azgın, yaban öküzü öçlü.**

Yana laçı bolsa kızıl tilkü teg
Titir buğrası teg kör öç sürse keg

**Hilede kızıl tilki gibi olmalı,
Deve buğrası gibi öç kin sürmeli.**

Sagızganda şakrak kerek tutsa öz
Kaya kuzgunı teg yırak tutsa köz

**Saksağandan daha tetik olmalı,
Kaya kuzgunu gibi uzağı seçmeli.**

Uluğ tutsa hamyet kör arslanlayu
Ügi teg usuz bolsa tünle sayu

**Hamiyeti aslanlar gibi yüce,
Baykuş gibi uykusuz kalmalı gece.**

Kutadgu Bilig, edebî bakımdan ve üslûp yö-

nünden daha pek çok işlenmeye muhtaçtır. Onda çok görülen teşbih, tenâsüb ve teşhis sanatları yanında zaman zaman intak, iade, leffüneşir gibi sa natlara da rastlanır. 364-368. beyitlerdeki yaşın ilerlemesiyle ilgili parçalar, daha sonra Türk edebiyatında çeşitli örnekleri görülen yaş şiirlerinin ilk örneği sayılabilir. 371 ve 1098 ile müteakip beyitlerde görülen ihtiyarlık tasviri, Türk halk şiirindeki diğer örneklere benzer. Eserin başında ve Kün Togdı'nın Odgurmış'a yazdığı mektupta (3189) "Tanrı adıyla sözü başlamak" ile ilgili beyitler, Kutb'un Hüsrev ü Şîrîn'inde, diğer mesnevilerde ve nihayet en olgun şekliyle Mevlid'de görülen başlangıç kısımlarıyla benzerlik göstermektedir? Derinliğine yapılacak inceleme ve mukayeseler, Kutadgu Bilig'in edebî cephesini tam olarak aydınlatacağı gibi, diğer Türk eserleriyle benzerliklerini ve farklılıklarını da tam olarak ortaya koyacaktır.

Kutadgu Bilig'den (*)

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahim
Tanrı Azze ve Celle Övgüsünü Söyler
(TENGRİ AZZE VE CELLE ÖGDİSİN AYUR)

bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igidgen keçürgen idim

**Tanrı adı ile söze başladım
Yaratan, besleyen, bağışlayan Rabbim.**

öküş ögdi birle tümen ming sena
ugan bir bayatka angar yok fena

**Pek çok övgü ile binlerce sena,
Kadir ve bir Tanrı'ya yoktur fena.**

yağız yir yaşıl kök kün ay birle tün
törütü halayık öd ödlele bu kün

**Kara yer, mavi gök, güneş, ay, gece,
O yarattı varlık, gündüz, zamane.**

tiledi törütü bu bolmuş kamug bir
ök bol tidi boldı kolmuş kamug

**Diledi, yarattı kamu mevcudu,
Her dilediği "ol" deyince oldu.**

kamug barca munlug törütülmüş
mungı yok idi bir angar yok işi

**Tamamiyle muhtaçtı yaratılmış,
İhtiyaçsız Tanrı'dır, ona yok eş.**

ay erklig ugan mengü mungsuz bayat
yaramaz seningdin admka bu at

**Ey güçlü, kaadir, sonsuz, ihtiyaçsız Rabbim!
Yakışmaz senden başkasına bu isim.**

7

ulugluk sanga ol bedüklük sanga
seningdin adın yok sanga tuş tenge

**Ululuk senindir, büyüklük senin
Senden başka yok senin eşin, dengin.**

6

aya bir birikmez sanga bir adın kamug
aşnuda sen sen öngdün kidin

**Ey bir Tanrı, sana şerik koşulmaz,
Senden önce ve sonra hiçbir şey olmaz.**

9

sakışka katılmaz sening birliking
tözü nengke yetti bu erkligliking

**Sayıya gelemmez senin birliğin,
Her şeye yeter senin güçlülüğün.**

10

siziksiz bir ök sen ay mengü açu
katılmaz karılmaz sakışka saçu

**Şüphesiz birsin sen ey sonsuz Tanrı
Katılamaz, gelmez sayıya, ayrı.**

10

ay iç taş biligli ay hakkı 1-yakin
közümde yırak sen köngülke yakın

**Ey içi dışı bilen, ey hakkul-yakîn!
Gözümde ıraksın, gönüle yakın.**

12

barıng belgölüg sen kün ay teg yarak
neteglikke yetgü köngül ögde yok

**Varlığın belli, sen gün, ay gibi parlak;
Mâhiyetine erecek gönül, akıl yok!**

13

ne ersedin ermez sening birliking ne
erselerig sen törüttüng sening

**Varlıkla ilgisiz senin birliğin,
Varlığı sen yarattın; onlar senin.**

14

kamug sen törüttüng ne erselerig
yokadur ne erse sen ök sen tirig

**Sen yarattın bütün bu varlıkları,
Yok olur varlık, yalnız sensin diri.**

15

törütgen barınga törütmiş tanuk
törimiş iki bir tanukı anuk

**Yaratan varlığa, yaratılar şahit,
Yaratılmış iki, birin tanığı elbet.**

16

anmg okşağı yok azu mengzeği
neteglikke yetmez halayık ögi

**Onun ne eşi var, ne de menendi,
Akıl ile bilinmez mâhiyeti.**

17

yorımaz ne yatmaz udımaz odung
ne mengzeg ne yangzag kötürmez bodug

**Yürümez, yatmaz, uyumaz; uyanıktır;
Benzersiz, eşsiz; götürmez tasavvur.**

18

kidin öngdün ermez ne soldın ongun
ne astm ne üstün ne otu orun

**Arkada, önde olmaz, solda sağda,
Ne altta, ne üstte, ne de ortada.**

19

orun ol törütüti orun yok angar
anmgsız orun yok bütün bol mungar

**Yeri o yarattı, mekân yok ona,
Onsuz mekân olmaz, inan sen buna.**

33

sini erdüküng teg ögümez özüm sini
senmet öggil kesildi sözüm

**Seni olduğunca övemez özüm,
Seni sen öv, kesildi benim sözüm.**

Peygamber Aleyhisselam Övgüsünü Söyler

(YALAVAÇ ALEYHİ'S-SELAM ÖGDİSİN AYUR)

34

sevüg savcı ıdh bağırsak idi
budunda talusu kişide kedi

**Sevgili peygamber, gönderdi Tanrı,
Halk içinde seçkin, iyiden iyi.**

35

yula erdi hakka karagku tüni
yaruklukı yadı yarattı sini

**Meş'aleydi halka kara gecede,
Işık saçtı, aydınlattı seni de.**

36

okıçı ol erdi bayattan sanga
sen ötrü koni yolka kirding tonga

**O getirdi Tanrı'dan sana davet,
Böyle doğru yola girdin ey yiğit.**

37

atasm anasın yulug kıldı ol
tilek ümmet erdi ayu birdi yol

**Atasını, annesini feda etti,
Yol gösterdi, tek dileğiyle ümmeti.**

45

başı erdi öngdün kamug başçika
kidin boldı tamga kamug savçika

**Öncüsü idi bütün rehberlerin Sonra
hâtemi oldu peygamberlerin.**

46

köngül badım emdi anmg yolmga
sevüp sözi tuttum bütüp kavlinga

**Gönül bağladım şimdi onun yoluna,
Sevip sözünü tuttum, inandım kavline.**

47

ilahi küdezigil mening könglümi
sevüg savcı birle kopur kopgumi

**İlâhî, esirge benim gönlümü,
Sevgili peygamberle hasret beni.**

48

kıyamette körkit tolug teg üzün
elig tuttaçı kıl ilahi özin

**Kıyamette göster tolunay yüzünü,
Şefaatchi kıl ilâhî onun özünü.**

Dört Sahabenin Övgüsünü Söyler

(TÖRT SAHABENİNG ÖGDİSİN AYUR)

49

anınğ dört işi ol avıngu körüp
kingeşçi bular erdi birle turup'

**Onun dört arkadaşı, tesellisi,
Müşavir bunlar idi yanındaki.**

50

iki kadan erdi küdegü iki bular
erdi ödrüm budunda iki

**İki kayımbaba, güveyi iki,
Bunlardı seçkinler halk içindeki.**

51

atik erdi aşnu kamugda oza
bayatka bütügli könül til tüze

**Ebübekir idi herketten evveli,
Tanrı'ya inanmış, dümdüz gönlü dili.**

52

yulug kıldı malı teni canını
yalavaç sevinci tiledi koni

**Feda kıldı malı, teni, canını,
Dilerdi hep Resulün sevincini.**

53

basa faruk erdi kişi ödrümi
tili köngli bir teg budun ködrümi

**Sonra Faruk'tu insanlarda seçkin, Dili
ve gönlü bir, mümtazı halkın.**

bu erdi basutçı koni dinka kök
şeri'at yüzündin kiterdi eşük

**Kök, yardımcı o idi doğru dîne,
Şeriatın yüzünden kalktı perde.**

55

basa usman erdi uvutlug silig
kişide ödürmiş akı king elig

**Sonra Osman idi temiz, hayâl,
İnsanların seçilmişî, cömert, geniş eli.**

56

fida kıldı barın nengin hem özin
yalavaç angar birdi iki kızın

**Feda kıldı mal mülk ve özünü,
Peygamber ona verdi iki kızını.**

57

ali erdi munda basakı talu
kür ersig yürekliğ mengesi tolu

**Ali idi bundan sonraki seçkin,
Cesur, yiğit, yürekli, aklı keskin.**

58

akı erdi elgi yüreki tedük
biliglig sakınuk kör atı bedük

**Cömert idi eli, yüreği saftı,
Bilgili, takvâlî; büyüktü adı.**

59

bular erdi din hem şeri'at köki
bular yüdti kafır münafık yüki

**Bunlardı din ve şeriatın kökü, Bunlar
yüklendi kâfir, münafık yükü.**

60

bu dört iş manga dört tadu teg turur
tüzülse tadu çın tiriglik bolur

**Bu dört dost, benim için dört unsurdur,
Uyuşsa dört unsur, gerçek hayat oluşur.**

61

meningdin bularka öküş ming selam
tegürgil idim sen kesüksüz ulam

**Benden onlara binlerce selâm Eriştir
Rabbim kesiksiz, ber-devam.**

62

olarnı meningdin sevindür ruçı
ulug künde kılğıl elig tuttaçı

**Onları benden razı et dâima,
Ulu günde şefaatchi kıl bana.**

Parlak Yaz Mevsimini, Uluğ Buğra Han Övgüsünü Söyler

(YARUK YAZ FASLIN ULUG BUĞRA HAN ÖGDİSİN AYUR)

63

Togardım ese keldi öngdün yili
ajun itgüke açtı uştmaç yolu

**Doğudan esegeldi bahar yeli,
Dünya süslemeğe açtı Cennet yolu**

64

yağız yir yıpar toldı kafur kitip
bezenmek tiler dünya körkin itip

**Kara yer miskle doldu, gitti kâfur,
Dünya güzelleşip bezenmek diliyor.**

65

irinçig kışığ sürdi yazkı esin yaruk
yaz yana kurdı devlet yasın

**Bahar yeli zahmetli kışı sürdü,
Işıklı bahar saadet yayı kurdu.**

66

yaşık yandı bolgay yana orninga
balık kudrukmdm kozı burninga

**Güneş dönmüş oldu yine yerine,
Balık kuyruğundan kuzu burnuna.**

67

kurumuş yıgaçlar tonandı yaşıl
bezendi yipün al sarig kök kızıl

**Kurumuş ağaçlar donandı yeşil,
Bezendi mor, al, sarı, yeşil, kızıl.**

68

yağız yir yaşıl torqu yüzke badı
hitay arkışı yadı tavgaç edi

**Kara toprak, yeşil ipek büründü,
Hitay kervanı, Çin kumaşı sundu.**

69

yazı tag kır oprı töşendi yadıp
itindi koli kaşı kök al kedip

**Ova, dağ, kır, vadi döşendi yayıp,
Süslendi vadi yamaç, al yeşil giyip.**

70

tümen tü çiçekler yazıldı küle
yıpar toldı kafur ajun yıd bile

**On binlerce çiçek gülerek yayıldı,
Dünya misk ve kâfur kokusuyla doldu.**

71

saba yili kopty karanfil yıdm ajun
barca bütrü yıpar burdı kin

**Sabâ yeli kopty, karafil kokulu,
Dünya bütün miskü amberle dolu.**

72

kaz ördek kuğu kıl kalığı tudı
kakılayu kaynar yokaru kodı

**Kaz, ördek, kuğu... Doldurdular göğü,
Bağrışıp kaynaşırlar yukarı aşığı.**

73

kayusu kopar kör kayusu konar
kayusu çapar kör kayu suv içer

**Kimisi kalkar bak, kimisi konar,
Kimisi yüzer, kimisi su içer.**

74

kökiş turna kökte ünün yangkular
tizilmiş titir teg uçar yilkürer

**Kökiş turna gökte öter bağrışıp,
Dizilmiş katarca uçar çırpınır.**

75

ular kuş ünün tüzdi ünden işin silig kız
okır teg köngül birmişin

**Keklik sesini düzdü, sesler eşini,
Sanki güzel kız çağırır sevdiğini.**

76

ünin ötti keklik küler katgura
kızıl ağzı kan teg kaşı kap kara

**Öttü keklik, güler katıla katıla, Kızıl
ağzı kan gibi, kaşı kapkara.**

77

kara çumguk ötti sıta tumşukın
üni oğlagu kız üni teg yakın

**Kara çumguk öttü mızrak gagasıyla,
Sesi nazlı kız gibi yakındır cana.**

78

çiçeklikte sandvaç öter ming ünün
okır şurı ibri tünün hem künün

**Çiçeklikte bülbül öter bin bir sesle,
Okur mezamir gece ve gündüzle.**

79

elik külmiz oynar çiçekler öze
sıgun muygak agnar yorır tip keze

**Dağ keçileri ile karacalar
Çiçekler üzerinde oynasırlar
Yaban sığırları ile geyikler
Yuvarlanır, yürüyüp dolaşırlar.**

80

kalık kaşı tügdi közi yaş saçar
çiçek yazdı yüz kör küler katgurur

**Gök kaşını çattı, gözü yaş saçar,
Çiçek açtı yüz, katılarak güler.**

81

bu ödte ajun öz özinge bakıp
küvenip sevinip edinge bakıp

**Bu anda dünya kendisine bakıp,
Günvenip sevinip, süsüne bakıp.**

82

iletü manga açtı dünya sözün
ayur körmedingmü bu hakan yüzün

**Sonra dönüp bana açtı sözünü,
Der: Görmedin mi bu hakan yüzünü?**

83

udır erding erse tur aç emdi köz
eşitmeding erse eşit minde söz

**Uyur idi isen kalk, aç şimdi göz
İşitmedin ise işit benden söz.**

84

tümen yıda berü tul erdim tulas
bu tul tonı suçlup örüng kedtim as

**Binlerce yıldır dul idim, soluk benzim;
Dul donumu atıp giydim beyaz kakım.**

85

bezendim begim boldı hakan ulug
otundum munu kolsa canım yulug

**Bezendim, beğim oldu ulu hakan,
Dileğim bu idi, feda olsun can.**

86

bulut kökredi urdı nevbet tuğı yaşm
yaşnadı tarttı hakan tuğı

**Bulut gürlledi, vurdu nevbet tuğı,
Şimşek çaktı, çekti hakan tuğı.**

87

biri kında çıktı sunup il tutar
biri küsi çavı ajunka yeter

**Biri kından çıktı, il tutup sunar; Biri
şan şöhreti âleme yayar.**

88

ajun tuttu tavgaç ulug buğra han
kudatsu atı birsü iki cihan

**Acun tuttu Tavgaç Uluğ Buğra Han,
Kutlansın adı, verilsin iki cihan.**

89

ay din izzı devletka naşır mu'in
ay milletka tac ay şeri'atka din

**Ey dînin izzeti, devletin muîni
Ey millete tâc, şeriat hadimi!**

90

bayat birdi barca tilemiş tilek
bayat ok bolu birsü arka yülek

**Tanrı verdi ne ise dilediğin,
Tanrı olsun senin arkan, desteğin.**

91

ay dünya cemali uluglukka kork ay
mülketka nur ay yayıg kutka örk

**Ey dünyanın güzelliği,
Ey ululuğun zîneti,
Ey saltanatın nuru,
Ey elde tutan dönek bahtı!**

92

bolu birdi evren ilig birdi taht tuta
birsü tengri bu taht birle baht

**Döndü devran, sana verdi ülke, taht.
Devam etsin sende bu taht ile baht.**

Kitabın Adını, Mânasını ve İhtiyarlığını Söyler (KİTAB ATIYÖRÜĞİN YİME AVUÇGALIKIN AYUR)

124

kitab atı urdım kutadgu bilig
kutadsu okıgıka tutsu elig

**Kutadgu Bilig koydum kitabın adını,
Kutlu olsun okuyana, tutsun elini.**

125

sözüm sözledim men bitidim bitig
sunup iki ajunni tutgu elig

**Sözümü söyledim, yazdım kitabı,
Tutacak eldir o, iki cihanı.**

126

kişi iki ajunni tutsa kutun
kutadmış bolur bu sözüm çm bütün

**Kişi iki cihanı tutsa bahtla,
Mes'ut olur. Sözüm gerçektir, anla.**

127

bu kün togdı ilig tidim söz başı
yörüğün ayayın ay edgü kişi

**Bu Kün Togdı hanı dedim söz başı;
Bunu anlatayım ey iyi kişi.**

128

basa aydım emdi bu ay toldıru
anıngdın yaruyur ıduk kut küni

**Sonra da söyledim bu Ay Toldı'yı,
Onunla parlar mübarek kut güneşi.**

129

bu kün togdı tigli törü ol koni
bu ay toldı tigli kut ol kör am

**Bu Kün Togdı denen töredir doğru,
Bu Ay Toldı denen kuttur, gör onu.**

130

basa aydım emdi kör ögdülmişig
ukuş atı ol bu bedütür kişig

**Ondan sonra söyledim Ögdülmiş'i,
Akıldır; onun ile büyük kişi.**

131

anıngda basası bu odgurmış ol
mum akıbet tip özüm yörmüş ol

**Ondan sonrası da bu Odgurmış'tır;
Onu akıbet diye özüm yormuştur.**

132

bu dört neng öze sözledim men
sözüg okısa açılğay yitig kıl közüg

**Bu dört şey üstüne söyledim sözü,
Okursa açılır, keskin tut gözü.**

133

sevincin yorıglı ay edgü yiğit sözümeni
yava kılma könglün eşit

**Sevinçle yürüyen ey güzel yiğit!
Sözümü boş sanma, gönülden işit.**

134

katıglan yangılma könilik yolm
yiğitlik yava kılma asgm alın

**Gayret et, şaşma doğruluk yolundan,
Gençliğini heder etme, faydalan.**

135

küsüş tut yiğitlik keçer sinde terk
kaçar bu tiriglikneçe tutsa berk

**Aziz tut, gençlik geçer senden hemen,
Kaçar bu hayat nice sıkı tutsan.**

136

seningde bar erken yiğitlik küçi
yava kılma ta'at tapug kıl tuçı

**Senden varken gençliğin gücü henüz,
Boş durma, ibâdet kıl aralıksız.**

137

küser men yigitlikke öknür özüm
ökünçüm asıg yok keser men sözüm

**Hasretim gençliğe, pişmandır özüm,
Pişmanlıktan fayda yok, kestim sözüm.**

138

kiming kırkta keçse tiriglik yılı
esenleşti erke yiğitlik tili

**Kimin kırkı geçse ömrünün yılı,
Veda eder ona gençliğin dili.**

139

tegürdi manga elgin elig yaşm
tuğu kıldı kuzgun tüsi teg başım

**Değirdi bana elini elli yaş, Kuzgun
tüyüdü, kuğuya döndü baş.**

140

okır emdi altmış mangar kel tiyü
busug bolmasa bardım emdi naru

**Çağırır şimdi altmış bana gel diye,
Ecel pususu yoksa, vardım oraya.**

141

kiming yaşı altmış tüketse sakış
tatıg bardı andın yayı boldı kış

**Kimin yaşında tükenirse altmış,
Tadı gider onun, yazı olur kış.**

154

seningdin kolup küç bu söz başladım
tükel kılğuka küç sen ök bir idim

**Senden isteyip güç, söze başladım,
Bitirmek için güç ver bana Rabbim.**

155

tilim tınma öggil yaratıglımı
yaragsızım mindin yıratıglımı

**Dilim! Hiç durma, medhet yaratanı.
Kötülükten beni uzak tutanı.**

156

ödürdi törüttü yanıtı köngül
koni yol öze tuttu könglüm amul

**Seçti, yarattı, aydınlattı gönlü,
Doğru yolda tuttu; gönlüm huzurlu.**

157

karangkuda erdim yanıtı tünüm
tünerekte erdim togurdu künüm

**Karanlıktaydım, parlattı gecemi,
Zulmetteydim, doğdurdu güneşimi.**

158

azıp yügrür erdim ayu birdi yol
küyer erdim otka küdezmese ol

**Azıp koşardım; gösterdi bana yol,
Yanardım ateşte, gözetmese ol.**

159

ödürdi adırdı kötürdi mini
azuklar yolmdm kiterdi mini

**Seçti, ayırdı ve yüceltti beni,
Azmışlar yolundan kurtardı beni.**

160

könglüg bezedi yarukluk bile
tilimni bezedi tanukluk bile

**Gönüllü bezedi aydınlık ile,
Dilimi bezedi şehâdet ile.** .ff

161

köngül birdi köz hem ukuş ög bilig
açı birdi sözüm yorıttı tilig

**Gönül verdi; göz, akıl, zekâ, bilgi;
Açtı sözümü, yürüttü dilimi.**

162

habib savcı yok mini yetteçi
ol ok savcı bolsu elig tuttaçı

**Peygamberin yolu beni yedecek,
O resul olsun elimden tutacak.**

170

tapugsuz kulung men yazukum öküş
özüng fazlı birle keçür ay küsüş

**İbâdetsiz kulunum, günahım çok,
Fazlın ile affet ey aziz Hak!**

171

kamug mü'minig sen tözü yarlıka,
yarmkı bekadm bu kün kıl lika

**Kamu mü'minleri yarlığa hep sen,
Bekaadan dîdârını göster bugünden.**

Söz Başı:

Kün Togdı Han Hakkında

(SÖZ BAŞI: KÜN TOGDI İLİG ÖZE)

172

Ukuş ötgünür kör bilig bildürür
yayıg dünya kılın sanga ukturur

**Akıl arz eder, bak, bilgi bildirir,
Dönek dünya huyunu sana anlatır.**

173

bu irsel yayıg kılkı kurtga ajun
kılmçı kız ol korse yaşı uzun

**Bu dönek huylu kocakarı dünya,
Edası kız gibi kendi yaşlı dünyâ**

174

ara kılkı kız teg kılmçı silig sevitür
sunup tutsa birmez elig

**Bazan edası kız gibi, tavrı güzel;
Kendini sevdire, fakat vermez el.**

175

seviglini sevmez keyik teg kaçır
kaçıglıka yapçur adakm kaçır

**Seveni sevmez, geyik gibi kaçır,
Kaçana yapışır, ayağını tutar.**

176

ara korse yügrür bezenip udu ara
körmedük teg kılır yir kodu

Bir bakarsın bezenip ardından koşar;
Bazan da görmemiş gibi yere bakar.

177

ara korse evrer yana terk yüzün
avaglar nece tutsa birmez özin

Bazan çevirir yine hemen yüzünü,
Nazlanır, nice tutsan vermez özünü.

178

öküş beg karıttı karmaz özi telim
beg keçürdi kesilmez sözi

Çok beğleri kocalttı, kocamaz özü
Çok beğleri göçürttü, kesilmez sözü.

179

beg erdi ajunda бүgü bilge baş bu
beglik özele uzun boldı yaş

**Bir beğ vardı dünyada hakîm, bilgin,
Beğlik içinde ömür sürdü uzun.**

180

bu kün togdı erdi atı belgülüg
ajunda çavıkmış kutı belgülüg

**Bu Kün Togdı idi, adı bellidir,
Dünyada şöhrati, bahtı bellidir.**

181

kılınçı kökeni erdi kılkı ongay
tili çm bütün hem közi köngli bay

**İşleri doğruydu, tavrı yumuşak,
Gözü gönü zengin, sözleri gerçek.**

182

biliglig beg erdi ukuşlug odug
isizke ot erde yağıka yodug

**Bilgili, akıllı, uyanık beğdi.
Kötüye ateş, düşmana âfetti.**

183

yana kür küvez erdi kılkı koni
küninge kötürdi bu kılkı anı

Yiğit ve heybetliydi, tavrı doğru,
Günden güne yükseltti bunlar onu.

184

bu yanglıg beg erdi bu bilgi öze
tirildi yorıdı kılınçın tüze

**Böyle bir beğ idi, bu bilgi ile
Ömür sürüp yürüdü işlerinde.**

185

siyaset kılır erdi himmet bile bu
himmət yaraşur mürevvet bile

**Siyaset kılar idi himmet ile, Bu
himmət yaraşır mürevvet ile.**

186

mungar mengzetü keldi şa'ir sözi
okısa açılğay okıglı közi

**Buna benzer geldi şâirin sözü,
Okusa açılır okuyanın gözü:**

187

kerek erke himmet mürüvvet tengi
yavuzyunçıg andın yırasa öngi

**İnsana himmet, mürüvvet denk gerek,
Kötü, sefih o zaman ondan irak.**

188

kişilikke himmet mürüvvet kerek
kişi kadri himmet mürüvvet yangı

**İnsanlığa gerek himmet, mürüvvet
Himmət, mürüvvet, kıymete ölçek.**

189

bu kün togdı ilig bu kılkı bile
yaradı ajunka kün ay teg yala

**Bu Kün Togdı hanın bu seciyesi,
Parlattı dünyayı güneş ay gibi.**

190

ukuşlug kim erse okıttı anı
biliglig kim erse bedütti anı

Akıllı kim ise çağırttı onu,
Bilgili kim ise büyüttü onu.

191

yumıttı angar bek ajun ödürmi
ukuşlug biliglig budun ködrümi

Yaklaştı ona dünya seçkinleri,
Halkın akılları, bilginleri.

192

özi itti tüzdi kör il kün işi takı
ma tiler erdi ödrüm kişi

**Kendi düzenledi işini halkın,
Yine de dilerdi kişiyi seçkin.**

228

idi edgü beglik takı edgürek
törü ol anı tüz yoritgu kerek

**Çok iyidir beğlik, daha iyisi
Töredir, onu doğru yürütmeli.**

229

ne kıtlug bolur öd budunka küni
begi edgü bolsa yorisa koni

**Ne kutlu olur gün devran millete,
Beği iyi olsa, doğru yürüse.**

230

ne kutlug kut ol erke edgü atı bu
edgü atı bardı mengü kutı

**Ne kutlu bahttır ere iyi adı,
Bu iyi ad ve baht ebedi kaldı.**

231

ne edgü bolur beg ol edgü kişi
kişilik bile itse il kün işi

**Ne ili beğ olur o iyi kişi,
İnsanlık ile yapsa halka işi.**

232

tözü ilke tegdi ilig edgüsi
ajunka yadıldı bu çavı küsi

**Bütün ülkeye iyiliği ulaştı,
Dünyaya yayıldı nâmi, şöhreti.**

233

du'a arttı ilde kör edgü atı
bedüdi küninge atı hem kutı

**Duâ arttı ilde, iyidir adı,
Büyüdü günden güne adı ve bahtı.**

234

ajun budnı eştip anı arzulap
'ava yığıhı keldi angar öz ulap

**Dünya halkı duyup onu arzuladı,
Toplanıp geldi, ona gönül bağladı.**

235

ajunka badı kör tükel kut kurı
kozı birle katlıp yorıdı böri

**Dünyaya bağladı saadet kemeri,
Kuzuyla birlikte yürüdü börü.**

Ay Toldı'nın

Kün Togdı Han Katına Geldiğini Söyler

(AY TOLDI KÜN TOGDİ İLİG TAPUGINGA KELMİŞİN AYUR)

236

bir ay toldı atlıg er erdi tetig
eşitti bu çavıg itindi itig

**Ay Toldı adlı zeki bir er vardı,
Duydu bu ünü, gitmeğe hazırlandı.**

237

yiğit erdi oğlan kılmcı amul
ukuşlug biliglig hem öglüg köngül

**Yiğit bir genç idi, sakın tabiatlı,
Akdli, bilgili, zeki, iyi gönüllü.**

238

yüzi körklüg erdi körüp köz kamar
sözi yumşak erdi tili tüz tamar

**Yüzü güzeldi, kamaşır gören göz;
Dili doğruydu, fakat yumaşktı söz.**

239

kamug türlüg erdem tükel öğrenip
yonr erdi erdem eligke alıp

**Her türlü erdemi tamam öğrenip,
Yürüdü erdemi eline alıp.**

240

özinge bakıp aydı men me bu kün
tümen erdemim birle ilde burun

**Kendine bakıp dedi: Bugün ben de
Bunca erdemimle öndeyim ilde.**

241

negüke yorır men bu yirde kurug
iligke baraym kılayın tapug

**Niçin yürürüm bu yerde boşuna,
Hakana gidip gireyim hizmetine.**

242

iligke tusulsun bu erdemlerim
açılsun mening kitsü emgeklerim

**Hakarna yarasm bu erdemlerim,
İhsan etsin, yok olsun kederlerim.**

243

ukuşlug biliglig beg ermiş amul tiler
ermiş erdem idilerin ol

**Akıllı, bilgili, yumşak beğmiş;
Erdem sahiplerini arzulanmış.**

244

ukuş kadrini hem ukuşlug bilir
bilig satsa bilge biliglig alır

**Akıl kadrini de akıllı bilir,
Bilgi satsa âlim, bilgili alır.**

245

sözün aydı şa'ir mungar mengzetü
tili lafzı birle angar yangzatu

**Sözünü dedi şâir buna benzer,
Diliyle, lafzıyla şunu kasteder:**

246

bilig kıymetini biliglig bilir
ukuşka ağırlık biligdin kelir

**Bilgi kıymetini bilgili bilir,
Akılla itibar bilgiden gelir.**

247

negü bilge tilve bilig kadrini
bilig kayda bulsa biliglig alır

**Ne bilir deli, bilginin kadrini,
Bilgi nerde bulsa bilgili alır.**

248

bu ay toldı itti kör at ton tolum
ayur köndüreyin tapugka yolum

**Hazırladı kendine gerekeni,
Hakana yüz vurdu bu bilge, zeki.**

260

evindin turup çıktı keldi berü
bir anca yoriyu bir anca turu

**Evinden kalkıp çıktı, düştü yola,
Bazan yürüdü, bazan verdi mola.**

261

kelip tegdi ilig turur orduka
ögi köngli kolmuş tilek arzuka

**Gelip ulaştı hanın durduğu şehre,
Cânü gönülden dilediği yere.**

262

kirip kend içinde tiledi düşün
düşün bulmadı kör tanıdı ajun

**Girip kentte aradı incek yer, Yer
bulamayınca dünya geldi dar.**

263

mungadı muyanlıkta tüşti barıp
kiçe yattı anda tünedi serip

**Bunaldı, imarete indi gidip, Sana
söyledi söz, bilgiden alıp:**

265

idi ters bolur kör bilişmez kişi
kalın yat ara kirşe yalnguz başı

**Çok kötü olur insan tanıksız,
Yabancılar içinde kalsa yalnız.**

266

idi sarp bolur bu yangı kelgüçi
bilişi yok erse mungadsa tucı

**Çok sarp olur yeni gelenin işi,
Hep bunalır eğer yoksa bilişi.**

267

bilişmez kişiler karagu sanı
karagu yorık yazsa sökme anı

**Tanıksız kişiler körler gibidir,
Kör sasırta kınamamak gerekir.**

268

kişi kirmedük ilke kirşe kah
kelin teg bolur er agm teg tili

**İnsan hiç girmediği bir ilde,
Gelin gibi olur; tutulur dil de.**

269

yatıg yarlıkagıl içür bir yigü
ümeg edgü tutgıl ay bilge bügü

**Yabancıyı esirge, yedir içir,
Konuğu iyi tut ey ilim bilir.**

yatıg edgü tutsa yarur er közi
ümeg edgü tutsa yadıldı sözi

**Yabancıyı hoş tutsa parlar er gözü,
Konuğu hoş tutsa yayılır sözü.**

271

kişike kerek tegme yirde biliş
biliş birle itlür kamug türlüğ iş

**Kişiye gerektir her yerde tamış,
Tanıdıkla görülür her türlü iş.**

272

bu ay toldı anca yorıdı bu yang
garıblık sakınçı sarig kıldı eng

**Ay Toldı bir süre yürüdü böyle,
Sarardı garıplık düşüncesiyle.**

273

bilişti yime ol kişiler bile
otağ tuttu özke yaradı küle

**Yine tuttu, eş dost, yakın kıldı öz,
Büyüğe, küçüğe gösterdi güler yüz**

1

KünTogdı Han

Ay Toldı'ya Adil Sıfatını Söyler

(KÜN TOGDI İLİG AY TOLDIKA ADİL SIFATIN AYUR)

279

ilig bir kün oldrup özi yalnguzun
evin kıldı hali irikti özün

**Hükümdar bir gün yalnız oturarak
Etrafını kıldı hâli, kaldı tek.**

280

okıdı kör ay toldıka kıldı yol
bu ay toldı kirdi kavuşturdı kol

**Çağırtdı Ay Toldı'ya, ona kıldı yol,
Bu Ay Toldı girdi, kavuşturdı kol.**

281

ilig ötrü hırdı adakm örü
ilig sözlemedi bir anca turu

**Hakan karşısında ayakta durdu,
Hakan konuşmadı, bir süre sustu.**

282

bakıp kördi ilig közin imledi
işaret bile kelgil oldur tidi

**Baktı, hakan gözle işaret etti,
İşaret ederek gel otur dedi.**

283

bu ay toldı oldurdı akru amul
közin yirke tikti yaruttı köngül

**Ay Toldı oturdu yavaş ve sakin,
Gözünü yere dikti, oldu memnun.**

284

iligke başka kördi yaşru közin
kaşı közi tügmiş acıtmış yüzün

**Hükümdar baktı ucuyla gözün,
Kaşı gözü çatmış, ekşitmiş yüzün.**

285

kümüş kürsi urmuş öze oldurur bu
kürsi adakı üç adrı turur

**Gümüş taht vurmuş üstüne oturur,
Tahtın üç ayağı da ayrı durur.**

286

bedük bir biçekig eligde tutar
solmdm uragun ongındm şeker

**Büyük bir bıçağı elinde tutar,
Solunda acı ot, sağında şeker.**

287

anı kördi erse bu ay toldı çm
katıg korktı özke kodı aldı tın

**Onu görünce Ay Toldı, doğrusu
Çok korktubirden, kesildi nefesi.**

Hakan Suâli Ay Toldı'ya
(İLİĞ SU'ALİ AY TOLDIKA)

288

bir anca turup baş kötürdi ilig bu
ay toldıka aydı tepret tilig

**Bir süre durup kaldırdı başını,
Ay Toldı'ya dedi ki oynat dilini,**

289

nelük sözlemez sen agm teg bolup
mini munda yalnguz bu yanglıg bulup

**Niçin konuşmazsın dilsiz gibi olup,
Beni burda yalnız ve böyle bulup**

Ay Toldı Cevabı Hakana
(AY TOLDI CEVABI İLİĞKE)

290

bu ay toldı aydı ay ilig kutı mening
sözlegüke özüm yok şatı

**Bu Ay toldı dedi: Ey kutlu hakan!
Ben söylemeğe cesaret bulamam.**

.291

admsıg körür men bu kün kılık itig
angar eymenür men ay bilge tetig

**Farklı görüyorum bugün halinizi,
Ondan çekmiyorum ey âlim kişi.**

292

karaka bilig birdi bilgi açuk buşar
ödte beglerke barma yaguk

**Halka öğüt verdi bilgisi derin:
Kızdığı an beğlere varma yakın.**

293

takı yakşı aymış biliglig büğü buşar
ödte begler bolur ot agu

**Bilgili hakîm yine güzel demiş:
Kızınca beğ, olur zehir ve ateş.**

294

kah bolsa begler buşup övkelig
yakın turma anda ay kılık silig

**Eğer olsa begler kızgın, öfkeli,
Yakın durma ona, ey iyi huylu.**

295

buşar bolsa begler kelip övkesi
yırakturgıl andategürgey yassı

**Kızarsa begler gelip öfkesi,
Irak dur ondan, dokunur zararı.**

296

mungar mengzetü keldi emdi bu söz
köngülke almgıl küdezgıl ked öz

**Buna benzeyip geldi bu söz şimdi,
Aklında tut, iyi gözet kendini:**

297

buşar ödte beglerke barma yaguk
kalı bardmg erse ucuzluk anuk

**Kızdığı an beğlere varma yakın;
Eğer varır isen gözden düşersin.**

298

kör arslanka okşar bu begler özi
buşursa keser baş ay bilgi yaruk

**Dikkat et, aslana benzer bu begler,
Kızsa keser baş, ey bilgisi derin.**

Kün Togdı Han Ay Toldı'ya Adil Sıfatının Nasıl Olduğunu Söyler
(KÜN TOGDI İLİG AY TOLDIKA ADİL SIFATI NETEG ERDÜKİN AYUR)

306

ilig aydı uktum sözüng belgülep
açayın sözümnı sanga ülgülep

**Hakan dedi: Anladım sözünü, belli;
Açayım sözümü sana ölçülü.**

307

sini men okıdım eng aşnukı kün
ağırlık bile birdim ol kün orun

**Seni ben çağırdım en önceki gün,
İtibar verdim o gün, verdim yerin.**

308

bu tang tangsuk işler manga körkitip
buşurdung mini sen işing berkitip

**O acayip işleri bana gösterdin,
Kızdırdın beni, sen işi arttırdın.**

309

körüp buştum erse ilendi özüng
serildim sanga men tügüldi yüzüng

**Bakıp kızdımsa da sen takdir ettin,
Sabrettim sana ben, buruştu yüzün.**

310

sen aydmg manga kut men bilgil mini
sanga uktur kıldım ukğıl mum

**Dedin ki bana: Ben kutum, bil beni,
Anlatmak için yaptım, anla bunu.**

311

negü kılmişmgnı sen adra seçe
yora birding uktum kamugrı aça

**Neler yaptığımı ayıra seçe,
Açıkladın; anladım hepsini de**

312

keçürdüm men anda sening uzrüngi
ağırladım ötrü ol erdem tengi

**Afettim o zaman seni özrünü,
Erdemine denk olarak saydım seni.**

313

bu kün me mening bu özüm kılkların
sanga körkitür barca erdemlerin

**Bugün de benim bu kendi huyumu,
Sana gösteriyorum her erdemimi.**

314

munu men me körgil könilik törü
törü kuklan bu baka tur körü

**İşte ben de doğruluk ve töreyim;
Törenin huyu bu, dikkat et göreyim.**

315

bu kürsi özele öz oldurduki adaki
üç ol kör ay könglüm tokı

**Bu taht ki üzerine oturuyordum,
Ayağı üçtü; ey doyuran gönlüm.**

316

kamug üç adaklıg emitmez bolur
üçegü turur tüz kamıtmaz bolur

**Üç ayaklı olan asla eğilmez,
Üçü de durur düz, hiç kıpırdamaz.**

317

kah üç adakta emitse biri
ikisi kamıtar uçar ol eri

**Eğer üç ayaktan eğilse biri,
İkisi de kayar, uçar üstündeki.**

318

kamug üç adaklıg koni tüz turur
kah bolsa dört kör bir eğri bolur

**Üç ayaklı her şey doğru, düz durur,
Eğer olsa dört, biri eğri olur.**

319

kayu neng tüz erse kamugı uz ol
kamug uz körü barsa kılkı tüz ol

**Hangi şey düz ise her yanı iyi; Her
iyinin dikkat et, düzdür huyu.**

320

kayu neng emitse kör eğri bolur
kamug eğriler isiz urgı bulur

**Hangi şey eğilse, bak, eğri olur,
Her eğride kötü tohum bulunur.**

321

kayu tüz emitse turumaz
kayu neng koni bolsa tüşmez serer

**Hangi düz eğilse, duramaz düşer,
Hangi şey doğru olsa düşmez durur.**

322

mening kdkım ol kör emitmez koni
koni eğri bolsa könilik küni

**Benim huyum da eğilmez, doğrudur,
Doğru eğri olsa, kıyamet olur.**

323

könilik özele keser men işig adırmaz
men begsig ya kulsig kişig

**Doğruluk üzere keserim işi,
Ayırmam, beğ veya kul olsa kişi.**

324

bu bögede bıçak kim eligde turur
bıçıklı kesigli turur ay unur

**Bu hançer bıçak ki elimde durur,
Bıçıp kesen âlettir, ey muktedir.**

325

bıçak teg bıçar men keser men işig
uzatmaz men da'vi kılıglı kişig

**Bıçak gibi bıçer keserim işi,
Fazla beklemesin dâvâcı kişi.**

326

şeker ol kişi bir angar küç tegip
törü bulsa mindin kapugka kelip

**Sekerse; bir kişi uğrayıp zulme,
Töre bulsa benden gelip katma,**

327

şeker teg süçiyü barır ol kişi
sevinçlig bolur anda yazlur kaşı

**Şeker gibi tatlanıp gider o kişi.
Sevinçli olur, açılır gözü kaşı.**

328

uragun yime ol kişiler içer özi
küçkey erse könidin kaçır

**Acı otu da şu kişiler içerler: Zorba
olan ve doğrudan kaçanlar.**

329

manga kelse tütsü törü birse men
uragun içer teg acır korse men

**Bana gelseler; ben verince karar,
Acı ot içmiş gibi olur yüzler.**

330

bu kaşım tügüki bu körksüzlüküm
küçemçi kelirke bu yüzsüzlüküm

**Kaşımın çatılması, bu sertliğim,
Zalimler içindir bu asık yüzüm.**

331

kerek oğlum erse yakın ya yaguk
kerek barkın erse keçigli konuk

**İster oğlum olsan, ister yakın çok,
İster yolcu, ister geçici konuk.**

332

törüdi ikigü manga bir sanı
keserde adın bulmagay ol mini

**Kanunda benim için birdir hepsi,
Hüküm verirken fark bulmaz birisi.**

333

bu beglik ulı kör könilik turur
koni bolsa begler tiriglik bolur

**Begliğin temeli, bak, doğruluktur,
Doğru olsa beğler, selâmet olur.**

334

mungar mengzetü sözler öglüg kişi
kim öglüg sözün tutsa itlür işi

**Şöyle söyler akıllı olan kişi, Kim
onun sözünü tutsa olur işi:**

335

könilik öze boldı beglik ulı bu
beglik köki ol könilik yok

**Doğruluk üzredir beglik temeli,
Begliğin köküdür doğruluk yolu.**

336.

törü kılta ilke koni bolsa beg
tilek arzu bulgay bu kolsa kah

**Töre kılta ile, doğru olsa beğ,
Yerine gelir arzusu, emeli.**

